

ETNOLINGVISTIKA

Shukurova Nodira Bahtiyor qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10090839>

Annotatsiya: Etnik xilma-xillikni saqlash uchun til va madaniyatning ahamiyati vauzviy bog'liqligi haqida umumiy fikr almashgan holda, har bir ilmiy maktab ushbu soha rivojiga hissa qo'shgan. Turli materiallar (hind-evropa va hind tillari), tadqiqotning nazariy asoslarining boshlang'ich darajasikeyingi maqsadlar, usullar va natijalarni belgilashga ta'sir ko'rsatdi. Maqolada etnos, til va madaniyat triadasini o'rganishning fanlararo tabiatiga e'tibor qaratilgan. Fanlararo yondashuv ma'lum bir etnik guruhning milliy xususiyatlarini aniqlash uchun ushbu uchlikning har bir tarkibiy qismining mazmunini yanada to'liqroq ochib berishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: etnolingvistika, etnologiya, etnomadaniyat, urf-odat, ekzotika, ekzotik leksika.

Ma'lumki, etnolingvistika — tilshunoslikning xalq (millat, elat) va uning tili orasidagi aloqa va munosabatni etnolisoniy (etnik madaniyat va etnik til mushtarakligi tamoyili) asosda o'rganuvchi soha. U, asosan, ikki yo'nalishda ish ko'radi:

- xalqning etnolisoniy xususiyatini tavsifiy asosda o'rganish;
- xalqning etnolisoniy xususiyatini tavsiviy asosda o'rganish.

Etnolingvistik masalalar sohasida amerikalik tilshunos o'z pozitsiyasini shakllantirgan "Tilshunoslikning fan sifatidagi holati" maqolasi katta ahamiyatga ega. Til "madaniyatni ilmiy o'rganishda yetakchi tamoyil" rolini o'ynaydi, chunki "har qanday sivilizatsiyaning madaniy stereotiplari tizimi ma'lum bir sivilizatsiyani ifodalovchi til orqali tartibga solinadi". Haqiqiy voqelik "muayyan ijtimoiy guruhning lingvistik odatlari" ta'sirida quriladi. Til va madaniyat o'rtasidagi munosabat haqidagi bu g'oyalar Sapir-Uorf gipotezasida o'z davomini topdi va keyinchalik u tilshunoslik nazariyasi deb nomlandi.

Deylik, bir xalqda etnik xususiyat (urf-odat, an'ana, falsafiy, diniy qarashlar) unutilib, bunga mos ravishda ularni ifodalovchi til birliklari ham faol lisoniy xazinadan chiqib, o'tmish voqeligiga aylana boradi. Natijada millat, xalq, elatning o'zligiga putur yeta boshlaydi. Millat, xalq, elat o'z ma'naviyatidan mahrum bo'lib boradi. Bu, muqarrar ravishda, faol leksikada ham o'z aksini topadi. Til leksikasida etnografik mikrosistema tanazzulga uchray boshlaydi. Bu etnik omillarning tilga ta'siridir. Pirovardida etnografik leksikaga ega bo'lmagan millat farzandlari ongidagi etnolisoniy bo'shliq g'ayrietnolisoniy unsurlar bilan to'lib boradi. Til va etnik xususiyat ta'sirini ajratish faqat tadqiqiy maqsadda bo'lib, bu

ajratish nisbiy tabiatga ega, aslida ular yaxlit sodir bo'ladigan uzluksiz va uzviy jarayon. Etnolingvistika til va uning rivojiga etnik guruhlarining qanchalik xissa qo'shganini ham, bu jarayonda etnoslar orasidagi yaqinlik, mushtaraklik yoki ularning bir-biridan ajralish, uzoqlashish xususiyatlarini ham tadqiq qiladi. Bu yuqorida aytilgan birinchi, tashqi maqsad uchun ahamiyatliroq. Birinchi maqsadda ko'proq tavsifiy tadqiq metodikasi asosida ish ko'riladi. Tilshunoslikning etnik nomshunoslik (onomastika), areal (hududiy) lingvistika, lingvistik jo'g'rofiya, dialektologiya (shevashunoslik), til tarixi, sotsiolingvistika, xaritashunoslik sohalari etnolingvistikaning mazkur tavsifiy usulda qo'lga kiritgan ilmiy natijalardan foydalanadi.

Har bir til leksik makrosistemasida alohida bir mikrosistemani tashkil etuvchi, etnografik tushunchani ifodalovchi leksemalar tizimi mavjud. Ushbu leksemalarni o'rganish uchun tilshunoslikning maxsus sohasi — etnolingvistika shakllangan, u lingvistik soha sifatida lingvistik universalialarni ham, xususiy jihatlarni ham o'rganadi. Shuning uchun umumiy va xususiy etnolingvistika farqlanadi. Umumiy etnolingvistika etnografik til hodisalarining paydo bo'lishi, rivojlanishi kabi umumiy masalalar bilan shug'ullansa, xususiy etnolingvistika ayrim tillarga xos etnografizmlarni shu nuqtai nazardan tadqiq qiladi. Tilshunoslikda etnografik tahlil uchun aksar hollarda xalq urf-odatlarini, an'analariga tegishli tushuncha nomlari obyekt sifatida olinadi.

Etnolingvistika, ayniqsa, yozuvga ega bo'lmagan xalqlarning etnografiyasini o'rganishda, ularning tillaridagi etnik xususiyat bilan bog'liq lisoniy materiallarni to'plash va tadqiq qilishda ham o'zining birinchi maqsadini ko'proq namoyon qiladi. Etnografizmlarni o'rganish bevosita tarixiy etnologiya fanlari bilan bog'liq. Urf-odatlar, xalqlarning turmush tarzi va ular bilan bog'liq bo'lgan tarixiy jarayonlarni etnologiya o'rgansa, urf-odat, an'analar leksikasi (etnografik leksika) — tilshunoslikning o'rganish obyekti.

Madaniyat va tilning qarindoshligi o'xshash funktsional belgilar tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Til va madaniyat ko'pincha bir-birini to'ldiruvchi va takrorlovchi sifatida namoyon bo'ladi: bir xil ma'nolar og'zaki yoki marosim yoki ob'ektiv ravishda ifodalanadi va til va madaniyat o'rtasidagi asosiy farq, birinchi morfemalar, grammatik shakllar va boshqalar) boshqa usulda qo'llanilmaydigan lisoniy birliklar sifatida namoyon boyladi va madaniyatda turli, maxsus bo'lmagan ma'ynoga ega bo'lgan belgilar ham keng qo'llaniladi (masalan, marosimlarda qo'llaniladigan yordamchi ob'yektlar). Lingvistik va madaniy semantika orasidagi chegara ham keskin emas; bu so'zning semantikasini (shuningdek, konnotativ komponentlarni) tushunishga bog'liq.

Madaniy semantika ramziy xususiyatga ega - ob'ekt harakatning barcha xususiyatlaridan birini (shakli, o'lchami, rangi, funktsiyasi va boshqalar) tanlaydi, u hukmronlik belgisiga aylanishi mumkin va boshqalarda hukmronlik qiladi. Etnolingvistikada dunyoning lingvistik rasmi atamasiga asos solgan; bu dunyo va inson haqidagi g'oyalarni tavsiflaydi: bu inson va uning mavjudligi, uning dunyoga munosabati, uning dunyoda mavjudligining muhimroq shartlarini ifodalovchi asosiy tushunchalar haqida - dunyoning til tasviri hamma narsani ko'rsatadi. dunyoqarash va g'oyalarning jihatlari. Shuning uchun til madaniyat materialini bo'lib xizmat qiladi va ayni paytda ma'nolarning doimiy og'zaki shakllariga, muomala motivlariga, baholash va dunyoni kontseptuallashtirishning kognitiv modellariga ega bo'lgan madaniyatning meta-tili sifatida namoyon bo'ladi. Tilni folklor matnlari, urf-odatlar va folklor san'ati bilan bir qatorda madaniy kodlardan biri, madaniy an'analarni ifodalash shakllaridan biri hamda madaniyatni o'rganish va uning dastlabki davlatlarini qayta qurish manbalaridan biri sifatida ko'rish mumkin. Moskva etnolingvistik maktabiga 1970-yillarning boshlarida Nikita Ilyich Tolstoy (1928–1996) tomonidan asos solingan. Uning asosiy xususiyati lingvistik usullarni tadqiqotning tarixiy (diaxronik) va genetik jihatlariga e'tibor qaratgan holda slavyanlarning milliy madaniyatini o'rganishga o'tkazishdir. Etnolingvistikaga ta'rif berishda N.I. Tolstoy so'zning ikkala qismini ham ma'nosini berdi. etno-an'anaviy milliy madaniyat etnologik, mintaqaviy va "dialekt" shakllarda o'rganilishini anglatadi, bunda protoslavyan davlati mavjud. rekonstruksiya qilinadi; -tilshunoslik uch ma'noga ega: bu an'anaviy madaniyatni o'rganishning asosiy boshlang'ich nuqtasi til ekanligini, madaniyat xuddi til kabi - belgilar tizimi sifatida, semiotik tizim sifatida yoki til sifatida tushunilishini anglatadi. semiotik ma'noda ko'plab lingvistik tushuncha va usullardan foydalaniladi. U shuningdek, etnolingvistikaga ikkita ta'rif bergan: torroq ta'rif etnolingvistikani tilshunoslikning til va ma'naviy madaniyat, til va mentalitet, til va folklor ijodi o'rtasidagi munosabat va bog'lanishlarni kuzatadigan yo'nalishi sifatida tasniflaydi. , ularning o'zaro va turli yozishmalari -dens; tilshunoslik doirasidagi ta'rif bo'lgani uchun tadqiqot ob'ekti til va uning madaniyatga munosabati; etnolingvistikaning kengroq ta'rifi madaniyat, milliy psixologiya va mifologiya mazmunining butun doirasini, ularning rasmiy ifodalash vositalari va imkoniyatlaridan qat'iy nazar, dialektologiyani, adabiy folklor tilini va til tarixining bir qismini o'z ichiga oladi. O'zbek tilshunosligida etnografizmlar tadqiqiga asosan, XX asrning 70–80-yillarida kirishildi. Sobiq Ittifoq davrida xalq urf-odatlariga yetarli darajada e'tibor berilmasdan, ularning eskilik sarqiti

deya baholanishi bu muammoga doir ilmiy tadqiqotlar doirasini ham cheklab qo'yg'an. Bu boradagi ilk tadqiqot ishlarini va Z.Husainovalar amalga oshirdilar. A.Jo'raboyev tadqiqotda xalqimizning xilma-xil ko'rinishga ega urf-odati mavjudligi va ularning tilimizdagi nomlari hamda ularni o'rganishning nazariy-amaliy ahamiyatini ko'rsatib o'tgan. Bundan tashqari, urf-odat, an'ana ifodalari bo'lgan etnografizmlar Sh.Nurullayeva, Y.Bobojonov kabi tadqiqotchilarning ishlarida formal tadqiq usullarida keng o'rganilgan. M.Qahhorova esa etnografizmlarni lison nutq musanniyati asosida sistemaviy tadqiq qilgan. Turkiy tilshunoslikda etnografizmlar tadqiqiga M. I. Byatushgova, A. K. Apoyevkabilarning ilmiy izlanishlari ham katta hissa bo'lib qo'shildi. Etnografizmlarni monografik planda tadqiq etish lingvistik birliklarning o'zaro munosabatini ochishga, ularni maydon sifatida o'rganishga qulay imkon yaratadi. O'zbek tilidagi rasm-rusumlar bilan bog'liq tushunchalarning nomlarini sistemaviy asosda maxsus o'rganish ehtiyojidan kelib chiqib, turli urf-odatlar, marosimlar bilan bog'liq tushunchalarni muayyan mikromaydonga birlashtirish va ularni semik jihatdan tahlil etish o'ziga xos ahamiyatga ega. Etnografizmlarning ichki tuzulishi va tuzilish birliklari o'rtasidagi xilma-xil munosabatlarni ochish ham hozirgi o'zbek tilshunosligi uchun katta ahamiyatga ega.

Adabiyotlar:

1. Бобожонов Й. Жанубий Хоразм этнографик лексикаси: Филол. фанлари номзоди...дисс. –Тошкент, 1997.
2. Джурабаев И. Названия свадебных церемоний в узбекском языке: Дисс... канд. филол. наук. — Ташкент, 1971. Жўрабоев И. Ўзбек тилида тўй-маросим номлари. — Тошкент: Фан, 1971. Маҳмуд Ҳалим Ёрқин.
3. “Uzbek language phraziologic dictionary (in Afganistan uzbek language). — Tehron, 2013. Нуруллаева Ш. Туркистон қарлуқ тип шеваларида тўй маросим номлари: Филол. фанлари номзоди...дисс. –Тошкент, 2001.
4. Нуруллоҳ Олтой. Афғонистон ўзбек адабий тили муаммолари. www.ezgu.org. 2017 йил 25 январь. Олим Кўҳкан. Афғонистон ўзбек тилининг ўтмиши ва бугунги аҳволи // www.turonzamin.org. 2013 йил 10 июнь. Оталар сўзи — ақлнинг кўзи (كوزى نينگ عقل سوزى لر آته).
5. Тўплаб нашрга тайёрловчи Солиҳ Муҳаммад Хассос. Кобул, 2013.
6. Хусайнова З. Ономоиологическое исследование свадебных обрядов узбекского языка: Дисс....канд.филол.наук. — Ташкент, 1983.
7. Қажҳорова М. Ўзбек тили этнографизмларининг систем тадқиқи: Филол. фанлари номзоди ...дисс. –Тошкент, 2009.